

Әлкей Марғұлан. Қазақтың сал-серілік дәстүрі

Сал, сері екеуі де өте ескі дәуірден сақталып келе жатқан халықтың тіршілігіне көп жаңалық кіргізген, әдебиетке, ой-санаға көп әсер еткен қазақ мәдениетінің бір жарқын белгілері. Оны осы күнгі сахнада мирас болған Біржан салдың бейнесі анық сипаттайды. Қазақ тілінде ерекшеленген сал мен серінің адамшылық қасиеті ауызбен жеткізуге болмайтын орасан асқақ болып отырады. Олар күштіге табынбайды, кедейді мақтап жыр шығарады. (Жанақ ақын, Дәулеткерей, Сейтек). Олардың бар ынтасы махаббатқа бас иіп, оған бәйек болып түсу, ол үшін ел-елді қыдырып, өзіне ақылды, сұлу қыз іздеу, оған барлық жас өмірін сарп қылып, мал-мүлкін аямай соның жолына құрбан етіп салу. Бұл тек қана сал мен серілерде ғана болатын. Сал мен серіні мұндай ардақты дүниеге бағыттайтын оның жаратылыс ерекшелігі, оның дарынды ойы, ашық-жарқын мінезі, сыпайылығы, сұлулықты, ғажайып жаңалықты жақсы көретіні, әдемі дүниеден ләззат ала білуі.

Сал мен серінің өзгешелігі олар, әрі ақын, әрі әнші, әрі күйші, әрі сауыққой, елге қуаныш беретін, олардың жүрегіне жарық сәуле түсіретін оқымысты адамдай саналады. Сондықтан халық сал мен серіні өте ардақтап, қуанышпен қарсы алып, олардың істерін халық ортасында аңыз қылып айтып жүреді. Ауылдағы бойжеткен қыздары да сал мен серіге ерекше көңіл қойып, олар ауылға келгенде тобымен жүріп, алдымен қарсы алатын.

Сері мен сал келген ауылдарда үлкен думанға түсіріп, ойын сауықпен олардың көңілін табады. Ф. Назаровтың суреттеуінше, сал жүрген жерін ұзақ уақыт қызыққа батырады. Ол өзінің шырқап салған әнді жазды күні түн ортасында ауғанша айға қарап, шырқап ән салған.

Ел-елді аралап жүретін әнші, серілер, салдар тарихи дәуірден келе жатқан мәдениеттің бір жарқын түрі. Олар өздері шығарған ән күйді, музыкалы шығарманы, халықтың эпикалы жырларын мәңгілікке сақтайтын аяулы ой иесі. Өткен ғасырларда сахарада ән мен күйдің өркендеуі бір ғана сал мен серілердің, атақты домбырашылардың көркейіп өркендеуімен байланысты болады. Олар әнді бір дауыспен айтпай кейде көп дауысты әдемі әндер шығарып жүреді, оның әдемі өрнегін бізге суреттейтін «Сегіз серінің» Бақтиярдың үйінде, Мақпал сұлудың алдында – көп серімен қосылып, көп дауыспен бірлесіп, айтқан әндері, Біржан салдың Абай үйінде жатқанда көп серімен бірлесіп айтқан сұлу әндері. Бұл әсер тіпті жәй нәрсе емес, қазақ музыкасының көркейіп, биік сатыға жеткенін сипаттайды.

Демек, сол өнері халық топтарының жарқын бір түрі. Оның негізгі құрылысы ойын-сауыққа негізделген, ән шырқау, жарқын күй тарту, билеу (Дәулеткерей алдында), ән желдірме айту, тағы басқалар. Бұл сауық көрінісін салдар әр қашан көркем киімдермен, не ешкімге белгісіз бір алуан киімдермен, ат тұрманын алтын күміспен, топтаған моншақ, мыспен таусылмайтын сұлу өрнекті әдемі жібектер мен елді толықсытып жүретін. Бұлар әсіресе Бәйтен салда, Ниязда, Сегіз серіде, Біржанда орасан көп.

Бірақ, бір өкінішті жері, сал мен серінің қашан шығып, қалай өркендегенін айтып берген бір ауыз сөз әдебиетте кездеспейді. Ол туралы қысқа-қысқа жазып алған хабарлар бір ғана Ә.Ә. Диваев пен А.Н.Добромысловте жолығады. Осы күнгі жазушылардан бұл мәселеге көңіл қойып жүргендер Бижанов пен Ақселеу Сейдімбек.

Алайда, сал мен сері туралы күрделі аңыздар ел аузында орасан көп. Қай жерде қандай сері, қандай сал болғанын олар әлі күнге ұмытпай есінде сақтаған.

Тарих көзімен қарағанда, серілік ту баста түрік қағанаты кезінен шыға бастаған. Серілікті әдет қылған ойшы кісінің бірі сол кезде жасаған атақты Иоллық деген кісі. Ол өзі ғажайып аңшы, мерген, атты әдемілеп ұстайтын ат сейіл онымен қатар ол асқан ақын, жырау. Ағалары Білгі-хан мен Күлтегін қайтыс болғанда оларға арнап эпикалы оқиғаларды әдемілеп құрып, оны тасқа жазып қалдырған да осы атақты Иоллық тегін. Түрік қағанатының асқаралы биі Тоныкөк терең ойшы кемеңгер білгіш кісі болған. Өлерінде басына қоятын құлпы тасқа атақты жазуды ол өз қолымен жазып, қанша данышпан сөздер қалдырған. Тоныкөктің жалпы бейнесі VII-VIII ғасырда жазылған кемеңгер, ойшы Қорқытқа өте ұқсас.

Қазақ аңыздары бойынша, Қорқыт ескі дәуірдегі серілікті бастаушының бірі. Бұған XIII ғасыр бұрын жасалған атақты шешен, ел басқарушы, онымен қатар атақты жырау, ақын, күйші, бірінші қобыз жасаушы қазақ музыкасының атасы. Қорқыттың қобызын, оның музыкасын өзіне мұра еткен ұрпақтары әл-Фараби, Нысан абыз, Қойлыбай, Балақай, Жанақ ақын тағы, басқалар. Тарихи дәуірде қолданған музыка аспаптарының шығу тегі бір таңсық нәрсе. Оны терең оймен анықтауды бірінші рет алдына қойған ұлы жерлесіміз әл-Фараби (Өзлығ). Ол кісінің бейнелеуінше, әрбір музыка аспабының үн шығаруы жаратылыс үнімен мол байланысты жатады.

Қорқыт дәуірінде Сыр бойындағы қалаларды мекендеген тайпалар оғыз, қыпшақ, қаңлы, қарлұқ қобыз күйін киелі үн деп, Қорқыттың қобызына бас иетін болған. Бұл аңыз соңғы дәуірге дейін келіп жетті. Қазақ аңызы бойынша Қорқыт күмбезінің жанынан өткенде одан Қорқыт қобызының «Қорқыт-Қорқыт» деген дауысы естіліп тұрады. Биікте ұшқан бейне құстың сайрауы, тау басынан ұлыған аң бөрінің дауысы, үйдегі қойдың маңырауы, өрістегі жылқының кісінеуі естіледі. Демек, қобыз күйінің сарынына зор елес берген жаратылыс үні: үрген жел, соққан боран, тамшылаған жаңбыр, судың ағыны, қамыстың шуы, орманның толқуы, шөптің сылдыры, тау-тастың жаңғырығы, найзағай – күннің күркіреуі – барлық жаратылыс үні күй шығарудың негізі болады. Күй шығарушылар Қорқыт, Жұмағұл ақын, Ықылас әр қашан үйден қобызын алып шығып, өзеннің жағасына барып тартатын болған. Өзеннің ағысы олардың жан күйін толқытып, шабытқа бөлеген. Ерте дәуірде шығарған күйлердің аты да осымен орайласып отырады. Мәселен: «Аққу», «Қызыл қайың», «Асау өзен», «Көк бұқа», «Боз айғыр», «Жез киік», «Қорқыт күй», «Ақсақ құлан», «Жошы хан», тағы басқалар.

Аспаптың өзіне келсек, қобыздың сыртқы түсі оның шығарған үні келесі күйді еске түсіреді. Қу – қазақта киелі құс. Сондықтан «Аққу» күйі ерте кезде көпшілікке әсер еткен. Қобыздың түрі қуға ұқсас екенін бірінші рет суреттеген әл-Фараби. Одан кейін, оны солай салыстырған саяхатшы П.С. Паллас. Ол кісі 1772 жылы Семей өлкесін аралап жүріп, әлден уақытта қобыз тартып отырған, бір қазақты кездестіреді. Ол саяхатшыға «Аққу» күйін тартып береді. Палластың байқауынша, қобыздың сыртқы көрінісі одан сұңқылдап шығатын үн тұтасымен қудың түрін елестетеді¹.

Әлкей Марғұлан, академик

«Қазақтың сал-серілік дәстүрі» еңбегінен алынды.

Жалғасы бар...